

Економічна теорія

Возьний К.З., канд. екон. наук

доцент кафедри економічної теорії Тернопільського національного економічного університету

КОНФУЦІАНСТВО І СУЧАСНА ЕКОНОМІКА: ЗВ'ЯЗКИ, ПАРАЛЕЛІ, СУПЕРЕЧНОСТІ

Досліджено зміст взаємозв'язків сучасної доктрини економіки ринкового типу та основних принципів конфуціанства; здійснено оцінку динаміки та генезису основних економічних дефініцій (багатство, бідність, винагорода, податки, прибуток тощо) у контексті конфуціанського вчення, проведено ряд змістовних зіставлень цих економічних категорій.

К л ю ч о в і с л о в а: конфуціанство, економічна політика держави, принципи економічної політики, багатство, бідність, державне управління.

Економіка за своєю природою є найбільш актуальною з-поміж усіх сфер та видів людської діяльності, запорукою існування нашої цивілізації, її матеріальним фундаментом. Попри те, що як самостійний вид діяльності вона існує з давніх давен, а як галузь науки – сотні років, фундаментальна проблема невідповідності між матеріальними потребами суспільства, з одного боку, та виробничою можливістю їхнього задоволення – з іншого, залишається так і не розв'язаною у планетарному масштабі. Пошук ефективних моделей економічного устрою життя людського суспільства є його глобальним науково-практичним пріоритетом. Економічна теорія та практика завдяки їхній синергетичній взаємодії поступово зняли гостроту згаданої проблеми. Проте аж ніяк не розв'язали її повністю. Пошук нових чинників економічного зростання та спроба "вмонтувати" їх у загальний економічний механізм світової економіки – передній фронт сучасної економічної науки.

Показово, що навіть одна з нових програм "Римського клубу" ("A New Path for World Development", "Новий шлях для світового розвитку") визнає недосконалість сучасної економічної концепції розвитку суспільства та необхідність пошуку нових моделей облаштування життя людської спільноти. Зокрема, у Програмі зазначено: "Ясно, що теперішній шлях світового розвитку не є стійким у довгостроковій перспективі, навіть якщо ми визнаємо величезний потенціал ринку та технологічних інновацій. Нові ідеї та стратегії будуть необхідні для забезпечення того, щоб поліпшити умови життя і можливості для зростання чисельності населення в усьому світі за умови, що вони будуть узгоджені із завданнями збереження життєздатних клімату і крихких екосистем, від яких залежить життя на Землі. Сьогодні повинні розглядатися і прийматися нові бачення і шляхи розвитку світу, якщо людство хоче подолати сучасні виклики" [1].

Початок минулого століття ознаменувався включенням у моделі економічного устрою суспільства таких, з першого погляду, ірраціональних, "неекономічних" ін-

ституційних компонентів, як звичаї, культура, релігія, традиції, почуття, інстинкти, емоції, юридично-правові норми, що сукупно створювали альтернативну щодо раціональної економіки концепцію її ефективного облаштування та розвитку.

Віросповідання та культура, на нашу думку, з-поміж визначених вище факторів-гіпотез економічного розвитку, є надзвичайно впливовими і такими, що заслуговують більш прискіпливого дослідження та всебічної аналітики. Вони хоча й не пропонують вичерпної відповіді на запитання про те, як збільшити обсяг виробництва, зменшити інфляцію, скоротити безробіття чи добитися економічного процвітання, проте значною мірою формують поведінкові мотиви як індивіда, так і цілого народу, зумовлюють нашу поведінку, преференції, вибір і, зрештою, формують економічну складову нашої ментальності.

Дослідження проблем взаємозв'язку сучасної економіки і релігії містить у собі певний негативний стереотип щодо самої гіпотези такого зв'язку. Виникає цілком логічне і правомірне запитання: чому історики, археологи, етнографи, культурологи та інші науковці, досліджуючи свій предмет, часто вдаються до вивчення та глибокого компаративного аналізу не лише суто наукових, але й релігійних та близьких до них першоджерел, у той час, як для економістів таке поєднання є ознакою якщо не псевдонауковості, то наукового маржиналізму щонайменше? У нашому розумінні така система методологічних акцентів в економічній науці є "побічним продуктом" домінуючої політики взаємного відокремлення релігії та держави. Особливо цей розподіл був виразним і помітним на теренах колишнього СРСР і хоча сам по собі він мав і має місце в юридично-правовій площині, проте на практиці, на нашу думку, ці актуальні суспільні мегаінститути перебувають у певній реальній кореспонденції. Такого роду стереотип потребує руйнації, а економічна наука – розширення горизонтів власного саморозвитку.

Предметом нашого наукового інтересу в окресленому вище контексті є пошук та оцінка системи взаємних впливів та залежностей між **конфуціанством** – однією із найпоширеніших етико-моральних, філософсько-релігійних і світоглядних систем, з одного боку, та принципами сучасної економіки проторинкового типу – з іншого. Актуальність такої постановки питання впливає уже з того, що конфуціанство як вчення та філософсько-релігійна система надзвичайно поширене у таких країнах як Китай, Японія, Корея, Сінгапур, В'єтнам, які однозначно демонструють доволі стійку і позитивну макроекономічну динаміку. Показово, що перші з двох наведених країн у глобальному світовому економічному рейтингу [2], сформованому на основі показника ВВП, що розраховується за паритетом купівельної спроможності, займають друге та, відповідно, третє місце, поступаючись лише США. Сінгапур, що також показово, станом на 01.07.2010 р. замикає п'ятірку найрозвинутіших країн світу іншого глобального рейтингу, розрахованого за показником ВВП на одну особу [3]. За оцінками деяких експертів, Китай значно ефектніше та легше виходить із кризового стану, навіть якщо порівнювати економіку КНР та національні економіки країн із більш розвинутою капіталістичною традицією. "ВВП Китайської народної республіки демонструє упевнене зростання, а мешканці Піднебесної стрімко багатіють. За останній рік число доларових мільярдів Китаю збільшилося на третину – до 130 осіб. При цьому, за експертними оцінками, реальна кількість товстосумів удвічі перевершує дані офіційних оцінок" [4].

Оцінку системи взаємозалежностей сучасної економіки та **конфуціанства**, в нашому розумінні, слід проводити, зважаючи на низку визначальних обставин:

по-перше, як древні, так і сучасні тлумачення природи конфуціанства зорієнтовані, насамперед, на розкриття його філософсько-теологічної, а не економічної природи;

по-друге, конфуціанство як інституційна основа ментальності істотної частини населення азійського регіону значною мірою зазнає впливу даосизму і, частково, буддизму;

по-третє, багатовікова історія конфуціанства містить у собі як періоди його незаперечного і домінантного впливу на економічну поведінку та свідомість людини (коли воно ставало фактично офіційною філософсько-світоглядною державною доктриною), так і періоди, коли цей вплив послаблювався за рахунок впровадження політики викоринення конфуціанства¹;

по-четверте, конфуціанство, попри свою ритуальну синкретичність, володіє цілком виразними самостійними рисами та особливостями;

по-п'яте, конфуціанство характеризується наявністю кількох унікальних і невластивих для більшості монотеїстичних релігій світу ознак², що дозволяють визначати його як квазірелігію, котра водночас, на практиці, виконує більшість традиційних функцій, властивих найбільш поширеним релігіям світу.

Про значимість **конфуціанства** як цілком прикладного аспекту сучасного життя свідчить вельми доречно і аргументована думка відомого російського історика і дослідника східних рукописів О.Мартінова, котрий зауважив, що сьогодні об'єктивно виникає необхідність у тому, аби сприймати конфуціанство не тільки як частину духовної спадщини людства, у складі якої воно поряд із християнством, буддизмом та ісламом займає почесне місце, але як актуальний, дуже практичний і доступний засіб виживання у сучасному складному світі [5, с. 7–8].

Розділяючи загалом наведену вище думку авторитетного вченого хочемо зазначити, що така постановка проблеми – лише логічний та мотивований початок окремої і самостійної дослідницької лінії, яка потребує активної і системної розробки з опорою на автентичні канонічні першоджерела. Конфуціанська концепція світосприйняття викладена у доволі великій кількості першоджерел, послуговуючись якими, синологи досліджують найрізноманітніші аспекти життя як древнього, так і сучасного китайського суспільства, реконструюють, власне, суть самого вчення та форми його практичних проявів. Канони фундаментального і домінуючого етико-політичного вчення Китаю склалися протягом тривалого часу і сьогодні включають два основні набори текстів: "П'ятикнижжя" (У-Цзін) та "Чотирикнижжя" (Си шу). П'ятикнижжя або У-Цзін (кит. трад. 五經, піньїнь Wǔjīng) – загальна назва для наступних п'яти конфуціанських книг, що мають статус канонічних: І-Цзін – (кит. трад. 易经) – Книга Змін, що викладає особливу систему ворожіння, котра доповнена пізніше коментарями у формі так званих "десяти крил", і описує космогонічну систему древніх китайців; Ші-Цзін (кит. трад. 詩經) – книга гімнів і пісень; Шу-Цзін (кит. трад. 書經) – Книга записаних переказів – епічний твір, який містить легенди про

¹ Історія самого Китаю, для прикладу, невіддільна від історії конфуціанства. Більшість імператорських династій підтримували конфуціанські ідеї, проте під час правління імператора Ші-хуанді (династія Цінь, 259–210 рр. до н.е.) до влади прийшли прихильники та послідовники легізму (вчення про управління державою і суспільством) – ідейні противники конфуціанського принципу управління "через чесноту, через дотримання норм поведінки та освіти народу". Легісти (законники) встановили суворі закони і змушували дотримуватися їх дуже жорстокими методами. У цей період було спалено чимало конфуціанських книг і фізично знищено сотні послідовників Учителя.

² Йдеться про те, що конфуціанство не містить властивої для більшості найпоширеніших релігій есхатологічної компоненти (уявлення про долю людини та її загробне життя) та фактично спирається на імперсональність Божественного начала.

утворення китайського народу та його древню історію, викладені ритмічною прозою; Лі-Цзі (кит. трад. 禮記) – "Записки про досконалий порядок речей, правління та обрядів", які регламентують суспільні відносини, релігійні обряди, ідеальні, з конфуціанської точки зору, системи правління древніх китайських царів, питання древнього календаря тощо; Чунь-Цю (кит. трад. 春秋) – літопис князівства Лу, складений нібито³ самим Чіузі⁴, що містить не стільки виклад власне самих подій, скільки їхні вкрай лаконічні оцінки з позиції конфуціанської політичної моралі. У свою чергу, Чотирикнижжя⁵ або Си шу (кит. трад. 四書, піньїнь *Sì Shū*) – зведення канонічних текстів, визначених ще в XII ст. як основа конфуціанства, що включає: Лунь Юй (кит. трад. 論語) – "Бесіди і судження" – головна книга конфуціанства складена учнями Конфуція, що містить розповіді про нього, його висловлювання та діалоги; Менци (кит. трад. 孟子) – записи бесід і міркувань філософа Мен-цзи щодо політики, філософії, моралі, освіти та відомостей про його особисту діяльність; дві глави Лі Цзи (кит. трад. 禮記 – "Трактат про правила поведінки"), що зазвичай розглядаються як самостійні трактати ("Да сюе" ("Велике вчення") та "Чжун юн" ("Вчення про середину")). Саме ці канонічні джерела і є предметом нашої економічної аналітики.

Про те, що конфуціанство слід розцінювати як визначальну детермінанту соціально-економічного поступу китайського суспільства можуть свідчити два об'єктивні і незаперечні аргументи. По-перше, з точки зору тривалості дії цей фактор є надзвичайно впливовим, стійким і таким, що має кількатисячолітню "інерцію" власного впливу, адже історія конфуціанства є чи не найдревнішою з-поміж усіх найпоширеніших світових релігій⁶. По-друге, фактично весь період власного генезису, за невеликим і уже заданим вище винятком, конфуціанство мало статус державної релігії. Про високий державницький статус конфуціанства говорить у своїй славнозвісній "Ілюстрованій історії релігій" [6, с. 31, 39] авторитетний голландський богослов, філософ та дослідник релігії П'єр Даніель Шантеп'є де ля Соссей (1848–1920 рр.). Натомість, більшість інших найпоширеніших релігій світу (християнство, іслам, юдаїзм, буддизм, індуїзм), з огляду на їхні аналогічні характеристики, поступаються конфуціанству: вони або молодші з історичної точки зору, або не мали чи не мають досі державного статусу в більшості країн свого поширення.

Змістовно-лінгвістичний аналіз канонічних текстів конфуціанства виявляє, що вони містять достатньо обмежену кількість прямих апеляцій до базових економічних категорій. Зокрема, у "Бесідах і судженнях" [7] лише 14 разів згадується про багатство, 11 – про бідність, кілька разів дається розгорнута характеристика змісту та принципів

³ Сумніви щодо авторства Конфуція (551–479 рр. до н. е.) пов'язані з тим, що за оцінками деяких синологів, описані в кінці Чунь-Цю події мали місце вже після смерті Учителя, що, відповідно, унеможливило його авторство.

⁴ Чіузі – власне ім'я Конфуція.

⁵ Чотирикнижжя, разом із затвердженими коментарями Чжу Сі (1130–1200 рр.), приблизно в 1315 р. ввійшло до списку творів, які включалися у програму державного іспиту і становило основу класичної китайської конфуціанської освіти аж до 1905 р. (! – К.В.), коли державні екзамени було відмінено, що і започаткувало завершення епохи панування цієї ідеології на державному рівні.

⁶ Власне навіть китайська традиція визначення поняття конфуціанства, на відміну від латинізованої європейської (кит. трад. 儒家, піньїнь *rújiā*, тобто "Школа освічених людей"), не прив'язувала його виникнення на етимологічному рівні до особистості самого Конфуція. Саме тому "день народження" цієї світоглядно-філософської системи слід шукати у доконфуціанські часи за багато сотень чи навіть тисяч років до народження Учителя.

економічної політики держави, один раз – про проблеми економії витрат і жодного – про податки, заробітну плату, золото, срібло чи гроші загалом. Про боргові зобов'язання у згаданому канонічному джерелі йдеться лише у філософсько-етичному, а не економічному контексті. Натомість, там же знаходимо понад 60 згадувань про шляхетного (благородного, досконалого) чоловіка, понад 70 разів – про проблеми змісту та форм ритуалу.

Для порівняння. Аналогічний аналіз Святого Письма дає досить переконливі свідчення того, наскільки економіка є актуальнішою для християнства на рівні базових дефініцій. Ось статистика⁷ текстуальних апеляцій до різних економічних категорій: про багатство і багатів у Святому Письмі згадується аж 88 разів, про бідність, бідних та жебраків Біблія згадує 17 разів; золото є предметом оцінок та повчань аж 321 раз; до срібла канонічні християнські джерела звертаються 303 рази. Крім того, 19 разів Біблія використовує категорію "гроші", 53 рази згадується про "власність" та "майно", 42 рази – про "товар", 9 – про "прибуток", 19 – про "доход", 24 – про різні види податків, платежів та митних зборів, 19 разів – про "ціну" у різних її тематичних та змістових контекстах [8, с. 32–33].

Наведене вище, особливо в контексті порівняння із християнськими канонічними джерелами, може сформувати превентивне враження про те, що економічне ядро конфуціанської філософсько-етичної системи є відносно слабким і неакцентованим. Проте, даючи економічну оцінку цій етичній системі, потрібно зважити на те, що канонічно-ритуальні основи конфуціанства сформувалися у надрах архаїчного китайського суспільства задовго до появи на світ самого Конфуція, тобто в період, коли традиційні для нашого часу економічні інститути та їхні інфраструктурні компоненти перебували фактично в рудиментарному стані і, відповідно, не могли знайти свого прямого симетричного відображення в економічній концепції конфуціанців. Крім того, – і це також "аргумент захисту" конфуціанства і економіки в ньому, – фізичний обсяг канонічних текстів скажімо ісламу, юдаїзму чи християнства багатократно перевищує конфуціанський аналог: конфуціанство навіть на рівні канонів є значно лаконічнішим, що почасти також пояснює той факт, чому в його текстах відносно менше прямих згадувань, описів та характеристик базових економічних дефініцій.

Попри свою зовнішню філософську схоластичність і канонічний лаконізм, конфуціанство загалом досить чітко виявляє своє ставлення до таких цілком прагматичних понять, що мають економічну природу, як **багатство, бідність, конкуренція, потреба, вигода, економічна політика** тощо: економічна глибина філософсько-етичної системи, що пережила тисячоліття, визначається не лише кількістю згадувань у канонічних текстах.

Однією із найбільш універсальних економічних проблем, що знаходить своє відображення у канонічних текстах переважної більшості найвпливовіших релігій світу, є дуалістична проблема "**багатства-бідності**". Не оминає цієї "нерозлучної пари" і конфуціанство. Більше того, порівняно з іншими економічними категоріями, саме ця найбільш жваво виявляється та піддається детальному аналізу у різних канонічних джерелах конфуціанства.

У "Бесідах і судженнях" знаходимо буквально таке: "Вчитель сказав: "Те, чого прагнуть люди, – це багатство і знатність. Але якщо не слідувати належним Шляхом⁸,

⁷ Кількість згадувань відповідних економічних термінів у Священних текстах є результатом авторського лінгвістичного аналізу та підрахунку.

⁸ Інше позначення Шляху – Дао (кит. 道). В конфуціанстві Дао – одна з найважливіших філософсько-етичних категорій, що характеризує моральну поведінку людини та властивий для неї соціальний порядок у суспільстві.

то їх отримати неможливо. Те, що ненавидять люди – це бідність і підлість. Але якщо не йти належним Шляхом, то їх уникнути неможливо" [9, с. 230] (4–5)⁹. Уже на самому початку базового канонічного твору конфуціанства йдеться про особливу соціальну гостроту, актуальність та полярність цих двох економічних категорій. Знаково, що конфуціанство не відкидає багатство в принципі, а лише надає йому варіативності у трактуванні: багатство, набуте нечесним шляхом – зло; набуте доброчесним способом – певний особистісний економічний пріоритет. У конфуціанстві грань між позитивним і негативним ставленням до багатства дуже тонка і проходить вона саме в морально-етичній, а не економічній площині. У 16 вірші сьомої глави (7–16) учні Конфуція вкладають в його уста такі слова: "Для мене багатство і знатність, отримані не належним чином, подібні до хмар, що пропливають у небі". Іншими словами, Учитель тут знову наголошує на необхідності отримання багатства чесним шляхом. Багатство, здобуте нечесно, не матиме ні істинної цінності, ні очікуваної користі – розвіється, наче хмари в небі.

У цій же главі (7–12) знаходимо більш лояльне ставлення до багатства: "Вчитель сказав: "Якщо є можливість збагатитися, то я готовий стати наглядцем на ринку. Якщо ж такої можливості немає, то дозвольте мені зайнятися тим, що мені подобається" [9, с. 250]. Із наведеного виходить, що багатство визначається як важливий особистісний матеріальний пріоритет. При тому, спосіб його отримання, як видно із загальної логіки відповідного вірша, допускає певну жертву – заняття вочевидь не надто престижним видом діяльності.

Конфуціанський "рецепт" боротьби з бідністю (16–1) виглядає взагалі як утопічна, революційна і цілком комуністична ідея, що явно дисонує із фундаментальними принципами економіки ринкового типу: правителям царств потрібно забезпечити рівномірність у розподілі матеріальних благ. Така модель розв'язання проблеми бідності сприятиме, на думку конфуціанців, загальній суспільній гармонії, спокою та процвітанню. Інший канонічний текст ("Да сюе", коментуюча частина, 10.9) вносить додаткову ясність у розуміння даної проблеми: "... коли багатства нагромаджуються у правителя, народ розходиться від нього, а коли багатства розходяться серед народу, він гуртується довкола правителя" [10]. Іншими словами, надмірна концентрація багатства в руках правлячої еліти уже за часів Конфуція розцінювалася як фактор реальної політичної і макроекономічної нестабільності і навпаки – більш рівномірний розподіл багатства сприяє макроекономічній стабілізації. Якщо уважно проаналізувати зміст наведеного вище, то відстань між китайським філософом Конфуцієм і американським економістом та математиком М.Лоренцом (1876–1959 рр.) не видаватиметься такою величезною у теоретичному плані. Адже останній через дві тисячі років емпірично та інструментально лише підтвердив і обґрунтував інтуїтивну економічну логіку першого щодо проблеми нерівності розподілу доходів населення країни!¹⁰

"Моральність" – категорія, що в конфуціанській інсталяції набуває незвичного і цілком прикладного саме з економічної точки зору наповнення. При цьому механізм зв'язку цієї філософсько-етичної категорії зі "світом економіки" послідовники Учителя уявляють собі приблизно так. Доброчесний (моральний) правитель наймає розумних і чесних чиновників. Останні, в свою чергу, забезпечать країні та її народу економічне

⁹ При цитуванні тексту "Лунь юй" використовується усталена практика посилань до оригіналу за якої першою цифрою позначають порядковий номер розділу, з котрого запозичено цитату, другою – номер вірша у середині відповідного розділу. Тут і надалі при цитуванні цього канонічного тексту ми будемо застосовувати саме таку систему посилань, побудовану на основі перекладу оригінального твору, зробленого О.Мартинівим.

¹⁰ У цьому випадку автор має на увазі відому функцію розподілу доходів населення, що описує та візуалізує проблему нерівномірності такого розподілу, запропоновану американським економістом М.Лоренцом в 1905 році і названу "Кривою Лоренца" або ж "Луком Лоренца".

процвітання, спокій та добробут. У канонічному трактаті "Чжун юн", авторство якого синологічна традиція приписує внуку самого Конфуція – Цзи Си (бл. 483–402 рр. до н.е.), у XX чжані¹¹ знаходимо красномовний і однозначний аргумент, що практично буквально підтверджує наведене вище: "Удача чи невдача політики залежить від державних людей; вибір мудрих людей для управління справами країни залежить від моральності царя. Цар буде моральним, коли він досягне Тао¹²; досягнення ж Тао перебуває у тісному зв'язку із досягненням чоловіколюбства" [11, с. 14]. Там же знаходимо таке: "Хто досяг цих трьох чеснот¹³, той моральна людина. Така людина знає як потрібно керувати людьми; хто знає, як керувати людьми, знає, як потрібно керувати світом, державою і домом" [11, с. 16]. Конфуціанство робить неймовірно швидкі і великі кроки від зовні абсолютно непрактичної категорії "моральності" у напрямку економіки. Більше того, фактично виділяє три її рівні: глобальну (світ), національну (Піднебесна, держава), мікроекономіку (дім, домашнє господарство). (! – К.В.). У канонічній частині Конфуція у "Да сюе", у другому вірші читаємо таке: "Пізнати межу [досконалого Добра], а потім можна знайти впорядкованість. Набути упорядкованість, а потім можна зберігати спокій. Зберігати спокій, а потім можна залишатися непохитним. Залишатися непохитним, а потім можна будувати плани. Будувати плани, а потім можна здобувати [прибуток]" [10]. Та ж, як бачимо, логіка і та ж "субординація", той же примат духовного і рецесивність матеріального! У коментуючій частині "Да сюе" (10.4) дуже чітко виписана кореспонденція моральності і чесності з багатством та знатністю. Лише чесна і добропорядна людина може здобути визнання та статки. Натомість, нечесна людина може лише спричинити збитки [10].

Конфуціанство робить сильний акцент на етичній системі особистісних цінностей. Усе інше – похідне і другорядне, таке, що спроможне цілком самостійно, спираючись на "етичний фундамент", прийти в стан **рівноваги** та порядку. Повною мірою це стосується державних справ і економіки. Навіщо людині перейматися державними та економічними проблемами, якщо вони самостійно придуть до стану процвітання та гармонії після того, як народ впорядкує свою поведінку та систему цінностей?

Сучасний погляд на таку систему економічних уявлень Конфуція та його послідовників дозволяє сприймати його як філософа, котрий мимоволі частково сповідував принципи, що лежать в основі сучасної вільної економіки ринкового типу. І хоча між Конфуцієм і А.Смітом (1723–1790 рр.) – ціла хронологічно-історична прірва, від конфуціанської "державної етики" до Смітового "принципу невидимої руки" відстань значно коротша. Викладене вище нашттовує на припущення що конфуціанська економічна конструкція, сприймаючи багато з того, що можна назвати ринковою ідеологією, водночас відкидає сам внутрішній механізм такої системи.

У загальному контексті нашого предметного наукового інтересу доречно нагадати, що двома фундаментальними компонентами конструкції традиційної капіталістичної економіки є:

- демократичність і свобода у суспільстві;
- конкурентний механізм взаємодії.

¹¹ Чжан – загальна назва розділу (частини) згаданого трактату.

¹² Наведений тут фрагмент перекладу та коментарів "Чжун юн" належить відомому японському перекладачу та коментатору Конфуція Конісі Масутаро (1862–1940 рр.), у хрещенні – Данило Петрович Коніссі. Авторська версія перекладу містить саме термін "Тао", тоді як в інших перекладах застосовується традиційне "Дао" (Шлях).

¹³ У цьому випадку маються на увазі такі три чесноти: потяг до навчання та знань, прагнення робити добро та почуття сорому.

У який же спосіб конфуціанська світоглядна концепція розв'язує цю інституційну проблему економіки і які пропонує альтернативи?

Перша конфуціанська альтернатива: воля Неба. Дивний і алогічний, із точки зору сучасного європейця чи американця, симбіоз капіталістичного і комуністичного в економіці сучасного Китаю значною мірою завдячує саме конфуціанству. Фаталізоване обожнювання правителів пропагував саме Конфуцій та його послідовники. Непорушна і зовсім недемократична модель державного устрою ґрунтується на унікальній божественній і тому такій стійкій компоненті державного механізму. Син Неба, – імператор, правитель, – був земним втіленням божественного начала. Ще в епоху раннього конфуціанства була сформульована так звана концепція "небесного мандату", або "мандату на правління". Це свого роду дозвіл на земне імператорське правління, який Небо дає найбільш достойному з людей. Природа такої влади священна, а її носій наділяється "де" – "благою силою", "благодаттю". Імператорські дома і династії таким чином заволодівали своєрідною монополією на зв'язок із Небом. Тисячоліттями культивована філософія стосунків народу та інститутів державної влади залишила, на нашу думку, помітний слід і в сьогоднішній ментальності китайського суспільства. Хоча конфуціанство вже близько ста років і не є офіційно-державницькою ідеологією китайського суспільства, воно, поза сумнівом, має сильні інерційні впливи і понині: несумісне у теоретичній площині чудово співіснує і поєднується в економічній практиці сучасного Китаю. Своєрідна тінь "небесного мандата" протягом тисячі років поступово перекочувувала від одних інститутів державної влади до інших, надаючи їм політичного імунітету та, фактично, гарантії непорушності авторитету спочатку імператорським династіям, а сьогодні – комуністичній партії Китаю.

Механізм державного управління повинен ґрунтуватися, на думку конфуціанців, на чітко і непорушно субординованих стосунках правителя ("батька народу") і його підданих ("дітей"). Така субординація – частина природного порядку, форма його прояву. Діти не можуть і не повинні займати місце батька. Ритуалізований, традиційний природний порядок – ефективна альтернатива недосконалим і суб'єктивним законам, що створюються людьми і можуть бути продуктами помилок чи поганих амбіцій останніх. Ритуал як концепція конфуціанського порядку взагалі є одним із наріжних каменів цієї філософсько-етичної системи. Він існує, на думку Конфуція, незалежно від бажання людини і є не стільки набором правил придуманих нею, скільки проявом загального, об'єктивного і визначеного Небом порядку речей і відносин між людьми. Цікаво відзначити, що кількість лише придворних ритуальних обрядів за часів Конфуція становила кілька сотень! "Історичні записки" [12] Сима Цяня (145 або 135 – біля 86 р. до н.е.) містять опис одного епізоду за участю Конфуція, стосовно якого історики сперечаються й досі. Йдеться про те, що в 499 р. до н.е. Конфуція запросили як знавця древнього Ритуалу на одну дипломатичну зустріч. Вона проходила явно з порушенням ритуальної процедури, передбаченої для такого випадку і тоді, нібито з ініціативи Конфуція, акторів-порушників Ритуалу було страчено! Не вдаючись до оцінки історичної і фактичної достовірності цієї події, відзначимо лише, що вона уже за фактом наявності її у згаданому авторитетному, хоча й не канонічному документі, посвідчує абсолютну унікальність Ритуалу як інституту у системі конфуціанського вчення. Формалізований у ритуалі через поведінкові норми атрибут конфуціанства поступово перетворив його в надпотужну соціально-економічну та політичну доктрину китайського суспільства.

Цікаво у зв'язку з наведеним вище зазначити, що конфуціанство залишило собі щось схоже на "запасний вихід", заготовлений на випадок, якщо якийсь конкрет-

ний правитель, імператор чи чиновник на практиці виявлявся не надто ідеальним і "божественним". Йдеться про так зване "виправлення імен" (чжен мин)¹⁴ – ще один важливий компонент теорії Конфуція.

Пояснюючи одному зі своїх учнів зміст "виправлення імен", Конфуцій сказав (13–3): "Якщо імена не виправлені, то слова не узгоджуються [із реальним станом справ]. Якщо ж слова не узгоджуються [із реальним станом справ], то справи не завершуються. Якщо справи не завершуються, то ритуал і музика занепадають. Якщо ритуал і музика занепадають, то страти і покарання стають несправедливими. Якщо страти і покарання стають несправедливими, то народ не знає як поворушити рукою або ногою" [9, с. 297].

Виникнення економічних, соціальних та політичних проблем розцінювалося конфуціанцями як наслідок певної плутанини і порушення встановленого Небом порядку: люди знаходяться не на своїх місцях, займаються не своїми справами і обіймають посади, для яких у них немає здібностей і потрібних компетенцій. Вихід із такої ситуації по-конфуціанськи простий: "потрібно все і всіх повернути на місця", тобто "виправити імена", забезпечити для кожного заняття, що відповідає його здібностям і можливостям. Самі ж інститути державної влади при цьому залишалися непорушними і такими ж "божественними".

На відміну від, наприклад, християнства, згідно з постулатами якого перед Богом усі рівні, конфуціанство обстоює групову етику і розподіл обов'язків, що підтримують і зміцнюють ієрархічний характер суспільства. Ментально зафіксована ієрархічність суспільства надає йому додаткову ступінь економічної резистентності щодо зовнішніх шоків та макроекономічних впливів. Можливо, саме ця обставина і пояснює той факт, чому китайська економіка відносно легше перенесла останню світову економічну кризу. Сформовані в такий спосіб культура та система особистісних і колективних поведінкових пріоритетів у суспільстві сукупно створюють відповідну **альтернативу**: економіка може функціонувати та бути ефективною і без демократичних інститутів та свобод, властивих для американо-європейської економічної традиції та субкультури.

Друга конфуціанська альтернатива: нерівність без конкуренції. Перша в конфуціанстві не розглядалася і фактично не була наслідком другої. Нерівність – певний прояв природного і непорушного порядку. Конкуренція видається послідовникам конфуціанства абсурдною і такою, що суперечить природно-космічній гармонії. Успіхи і неуспіхи (падіння) людини – насамперед наслідок доцільного божественного втручання. У "Бесідах і судженнях" (3–7) недвозначно сказано: "Учитель сказав: "У шляхетного чоловіка нема [підстав] вступати у змагання. Це необхідно йому хіба що при стрільбі з лука!" [9, с. 224]. Слід визнати, що конкуренція в принципі є формою достатньо агресивної і асоціальної взаємодії суб'єктів економічних відносин. Конфуціанство обґрунтовує свою модель економічної взаємодії, що помітно відрізняється від традиційної для економіки ринкового типу. У тому ж фундаментальному творі (6–27) йдеться про так званий "принцип золоті середини", розвинутий і деталізований у вже згаданому також канонічному творі "Чжун юн". "Золота середина" – гуманізований варіант відповіді конфуціанства на питання про способи та механізми взаємодії суб'єктів економічних (*і не тільки – К.В.*) відносин. Вже у першому чжані "Чжун юн" сказано: "Середина – це великий принцип для всього

¹⁴ Потрібно відзначити, що конфуціанська доктрина "виправлення імен" протягом цілих століть займала дуже поважне місце в офіційній ідеології Китаю.

світу; гармонія – це велике Тао для всесвіту" [11, с. 7]. Другий чжан того ж твору визначає "принцип серединності" як визначальний принцип мудрості правителя: "Чиузі вчить, що мудрець завжди дотримується середини і постійності, а прості смертні чинять протилежне середині та постійності" [11, с. 7]. У 9 чжані "Чжун юн" знаходимо більш детальну характеристику¹⁵ серединного: "Вчитель сказав: "Жити в усамітненні і робити дивні вчинки з тим, щоб бути поміченим у наступні епохи, – це те, чого я не роблю. Шляхетний чоловік діє відповідно до [правильного] шляху. Відкинути його на півдорозі – це те, чого я не в змозі зробити. Шляхетний чоловік [повинен] завжди наслідувати вчення про середину. Жити далеко від світу, бути невідомим людям і не відчувати через це жалю – на це здатен тільки досконаломудрий" [11, с. 31].

"Перемога завдяки ефективній конкуренції" – конкурентне гасло ринкової доктрини. Натомість конфуціанство пропонує свій рецепт взаємодії, який надає економічним відносинам особливої соціальної пластики: "Перемога через адаптабельність". У 14 чжані "Чжун юн"¹⁶ читаємо: "Шляхетний чоловік чинить відповідно до свого становища, не викликаючи заздрості у тих, хто його оточує ззовні. Перебуваючи серед багатих і знатних, він чинить так, як чинять серед багатих і знатних. Перебуваючи серед бідних і безрідних, він чинить так, як чинять серед бідних і безрідних. Перебуваючи серед варварів, він чинить так, як чинять серед варварів. Перебуваючи серед страждених і злидарів, він поводить себе так, як поводять себе серед страждених і злидарів" [11, с. 52]. Прикладні аспекти конфуціанської ідеології "золотої середини" проявляються через пропаганду скромності, поміркованості¹⁷ і навіть у чомусь аскетизму. Саме тому ідея "золотої середини" погано кореспондує із ринковою філософією лідерства, конкурентності і кар'єрних амбіцій, без яких економічний механізм капіталістичного типу працювати не може. Почуття міри в людині та поміркованості її запитів є своєрідною протиположністю культу споживання, характерного для економіки капіталістичного взірця.

Концепція "золотої середини" згладжує гострі кути традиційної ринкової моделі економічного устрою суспільства, зменшує рівень поляризації економічних інтересів та бізнесових амбіцій, зумовлених традиційною конкурентною взаємодією. Сміливість, вірність та колективізм стали альтернативним фундаментом сучасної переваги національних економік, що зазнають відчутного впливу конфуціанства, а їхня ефективність стимулюється за рахунок декларації солідарних суспільно-економічних цілей та пріоритетів, а не конкуренцією. Ментально-релігійний та культурологічний конформізм, що виростає із заперечення самого принципу змагальності та конкурентності, сам водночас стає унікальною конкурентною перевагою конфуціанської економіки. І в цьому полягає суть **другої конфуціанської альтернативи**.

Як уже відзначалося вище, канонічні тексти конфуціанства характеризуються відносно невисоким рівнем їхньої насиченості базовими економічними категоріями у сучасній змістовній інтерпретації. Водночас, там же чимало місця відведено трактуванню змісту, принципів і навіть, частково, методичних засад **економічної політики держави**. Найбільш виразний та акцентований зріз суті та принципів економічної політики держави віднаходимо в уже згаданому раніше канонічному творі "Чжун юн".

¹⁵ Наведений фрагмент тексту подано в інтерпретації В.Бурова (народ. 1931 р.) – доктор філософських наук, синолог, фахівець з історії китайської філософії та конфуціанства.

¹⁶ У цьому випадку ми використали для аргументації варіант перекладу А. Лук'янова (народ. 1948 р.) – відомий радянський і російський синолог.

¹⁷ Учні Конфуція стверджували, що він ніколи не ловив рибу сіткою – лише вудочкою, застосовував стрілу з шнурком для полювання на птахів. Причому полював лише на птахів у польоті і ніколи – якщо вони влаштувалися на нічліг.

Висвітленню цієї проблеми присвячений ХХ, – найбільший з усіх 33 розділів даного авторитетного і автентичного джерела конфуціанства. У тексті відповідного розділу знаходимо: "Коли цар буде ставитися до народу як до своїх дітей, то хлібороби процвітатимуть. Коли ремісників стимулювати, то країна багатітиме" [11, с. 16]. Там же автор трактату формулює дев'ять принципів управління Піднебесною. Зміст п'ятого принципу управління полягає у турботі імператора про добробут чиновників, а сьомого – у стимулюванні заняття ремеслом. Далі у тексті¹⁸ знаходимо вражаючий за рівнем своєї методичної деталізації аналіз економічної політики у різних аспектах та сферах її прояву: "Надавати (чиновникам. – *К.В.*) високі посади, збільшувати витрати на їхнє утримання, розділяти їхні симпатії та антипатії ...Надавати [більше] можливостей [для провадження справ] численним чиновникам – у цьому полягає [шлях] заохочення сановників. Виявляти довіру і збільшувати витрати на їхнє утримання – у цьому полягає [шлях] заохочення службових людей... [утримувати] невеликий податок – у цьому полягає [шлях] заохочення простих людей. Здійснювати щоденні перевірки і проводити місячні випробування, встановлювати винагороду відповідно до витрачених зусиль – у цьому полягає шлях заохочення усіх видів ремесел" [11, с. 37]. Лише наведений вище фрагмент – свідчення того, що конфуціанство пропонує власну концептуальну гіпотезу економічної політики, що містить складові, які можна віднести до різних шкіл сучасної економічної науки, починаючи А.Смітом (1723–1790 рр.) і закінчуючи Дж.М.Кейнсом (1883–1946 рр.) та навіть М.Фрідманом (1912–2006 рр.).

У найкоротшому із конфуціанських канонів (у його коментуючій частині, 10.19) – "Да сюе", абсолютно несподівано знаходимо вражаючу за своєю лаконічністю, простотою та вичерпністю конфуціанську "формулу макроекономічної Даорівноваги", яка за невеликої редакційної правки могла б легко "перекочувати" на сторінки цілком сучасного підручника з економіки (*!-К.В.*): "У виробництві благ [також] є Велике Дао: [якщо] тих, хто виробляє блага – багато, а тих, хто їх споживає – мало, [якщо] виробництво благ – швидке, а споживання – помірне (повільне). У такому випадку благ завжди виявляється достатньо" [10]. Динамічна модель макроекономічної рівноваги – не більше і не менше!

Навчання, знання, культура, інновації, ноу-хау – дивний, на перший погляд, і штучно "змонтований таксономічний ряд". Проте, це лише на перший погляд. Це свого роду таксономічний ряд соціально-економічних процесів, тісно між собою пов'язаних. Вмонтована у нього логіка і послідовність взаємних залежностей усіх включених компонентів робить конфуціанство надзвичайно сучасним і актуальним саме в економічному вимірі. Перші три складові – фундаментальні канонічні компоненти конфуціанської "функції життя"; дві інші – обов'язкова компонента сучасної економіки. І головне – між ними існує тісний і логічний зв'язок та послідовність.

Конфуціанська економічна конструкція суспільства виявляє чимало **парадоксів** із точки зору нашої сучасної капіталістичної логіки. Наприклад, у нашому сучасному розумінні, прямим джерелом багатства є економічна **вигода (зиск, дохід)**, яку повинна отримувати людина, щоб збагатитися. Одразу два вірші четвертої глави "Лунь юй" (4–12 та 4–16) визначають ставлення конфуціанства до вигоди. У першоджерелі (4–12) знаходимо: "Учитель сказав: "Той, хто діє [головним чином] заради вигоди, [у всіх] викликає велике невдоволення" [9, с. 232]. Далі (4–16) – ще категоричніше: "Учитель сказав: "Досконалий чоловік усвідомлює свій обов'язок, тоді як нища людина розуміє [тільки свою] вигоду" [9, с. 233]. Як бачимо, конфуціанство значною мірою протиставляє ці взаємопов'язані економічні категорії, порушуючи в такий

¹⁸ Переклад та інтерпретація В.Бурова.

спосіб мотивовані економічною логікою зв'язки та конструкції, властиві для ринкової економічної системи.

Антидемократична, асоціальна і несправедлива, з нашої точки зору, система втілена у древньому принципі: "Хто знатний – той багатий", протягом багатьох сотень і навіть тисяч років економічної історії Китаю виявляла свою життєздатність і виступала реальним чинником соціально-економічної стабілізації суспільства. За оцінками істориків, період так званої Чжоуської династії (1027–249 рр. д.н.е.) вважається мало не ідеальним періодом відносин між людьми і державою, коли всі жили в достатку і кожен знав своє місце: "правитель був правителем, а підданий – підданим" [13]. У цьому, на нашу думку, виявляє себе ще один економічний **парадокс** конфуціанства.

Заслугує на окрему увагу також ще один із численних **парадоксів** "конфуціанської економіки". Йдеться про надто очевидну невідповідність між філософією "золотої середини", що культивує поміркованість та стриманість у ставленні людини до матеріального в повсякденному житті, та загалом терпимим чи навіть позитивним ставленням до проблеми багатства, здобутого чесним шляхом: адже багатство за своєю соціально-економічною суттю є поняттям аж ніяк не серединним, а швидше маргінальним.

Ще один конфуціанський **парадокс** – поєднання морально-етичних аспектів у поведінці людини зі спроможністю економічної системи до саморегулювання та відновлення рівноваги. Парадоксальність у цьому випадку полягає у тому, що друга (економічна рівновага) розглядається як прямий, автономний, запрограмований наслідок першої (моральності).

Висновки. Конфуціанство – довготерміновий, соціально-етичний макроінститут, що визначав фундаментальні основи життя китайського суспільства протягом тисяч років і визначає їх понині. Чотири азійські економічні тигри (Сінгапур, Тайвань, Південна Корея та Гонконг) сьогодні фактично сформували новітню концепцію конфуціанства, що органічно поєднує моральність класичного конфуціанства із раціональністю сучасної утилітарної економіки.

Не є секретом той факт, що сучасна модель ринкової економіки має чимало негативних характеристик і проявів своєї природи. Одним із таких маргінальних проявів капіталістичної економіки є так званий консьюмеризм¹⁹. Культ споживання, що виходить за всякі межі, окреслені фізіологічними чи духовними потребами, експлуатація людських пристрастей, емоцій та пороків, формування нової фетишизованої субкультури безконечного процесу "купівлі заради купівлі" отримують цікаву протиположність – економіку поміркованості і стриманості, що культивуються економічною філософією конфуціанства. Незважаючи на формальну відокремленість державних інститутів та релігії у Китаї, конфуціанство на рівні ментальних та культурологічних традицій чудово оминає державні дозвоільно-регламентуючі норми і бар'єри, і в такий спосіб продовжує залишатися світоглядним фундаментом економічного життя китайської субцивілізації.

Попри свою зовнішню метафізичність і, навіть, у чомусь архаїчність, конфуціанство протягом тисяч років зуміло залишатися, як це не парадоксально звучить, надзвичайно актуальним фактором динамічного економічного поступу Китаю та інших країн свого поширення. Конфуціанство, крім його філософсько-етичного, соціального та культурологічного впливів, є унікальною формою організації, накопичення

¹⁹ Походить від англ. consumer – споживач.

та впорядкування економічного досвіду людства. Воно у свій особливий спосіб поєднує те, що видається на перший погляд концептуально несумісним в економічній теорії і практиці, виступає філософсько-релігійною та теоретичною платформою дихотомічної економіки "комуністичного капіталізму". Конфуціанство – специфічний суспільний амортизатор, що дозволяє поєднувати жорсткість комуністичних державних інститутів сучасного Китаю зі свободою, властивою економіці ринкового взірця.

Список використаних джерел

1. The Club of Rome Programme from 2009-2012 on "A New Path for World Development" [Електронний ресурс] // The club of Rome. – Доступний з : <<http://www.clubofrome.org/?p=697>>.
2. ВВП по паритету покупательной способности (по ППС) 2010 [Электронный ресурс] // Страны мира : статистика стран мира. – Доступний з : <<http://iformatsiya.ru/tab1/542-vvp-po-paritetu-pokupatelnoj-sposobnosti-po-pps-2010.html>>.
3. ВВП на душу населения (по ППС) 2010 [Электронный ресурс] // Страны мира : статистика стран мира. – Доступний з : <<http://iformatsiya.ru/tab1/567-vvp-na-dushu-naseleniya-2010.html>>.
4. Любимская А. Философия китайских миллиардеров [Электронный ресурс] / Алина Любимская // Эксперт online. – Доступний з : <http://expert.ru/d-stroke/2009/21/delovoy_konfuciy/?esr=15>.
5. Мартынов А.С. Конфуцианство "Лунь юй" : в 2 т. / А.С.Мартынов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2001. – Т. 1. – 368 с.
6. Шантепи де ля Соссей, Д.П. Иллюстрированная история религий / Д.П.Шантепи де ля Соссей. – М. : Эксмо, 2008. – 592 с.: ил. – (Религии мира).
7. Конфуций. Беседы и суждения [Электронный ресурс] / Конфуций. – Доступний з : <<http://oceansoul.narod.ru/biblio/East/konfucy.htm>>.
8. Возьний К.З. Економічні ідеї християнства: витоки, розвиток, проблеми / К.З.Возьний // Економічна теорія. – 2010. – № 2. – С. 31–38.
9. Мартынов А.С. Конфуцианство "Лунь юй" : в 2 т. / А.С.Мартынов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2001. – Т. 2. – 384 с.
10. Конфуций. Великое учение : Да Сюэ / Да Хуе [Электронный ресурс] / Конфуций // Dao Home Page. – Доступний з : <http://daolao.ru/Confucius/Da_xue/da_xue_uk.htm>.
11. Конфуцианский трактат "Чжун юн" : переводы и исследования / сост. А.Е.Лукьянов ; отв. ред. М.Л.Титаренко. – М. : Вост. лит., 2003. – 247 с.
12. Сыма Цянь. Исторические записки [Электронный ресурс] / Цянь Сыма // Восточная литература : средневековые исторические источники Востока и Запада. – Доступний з : <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/I/Syma_Tsjan/index.htm>.
13. Конфуций философ [Электронный ресурс] // Конфуцианство и легизм. – Доступний з : <http://www.konfutsii.ru/confu_1.html>.

*Надійшла в редакцію
25.12.2011 р.*